

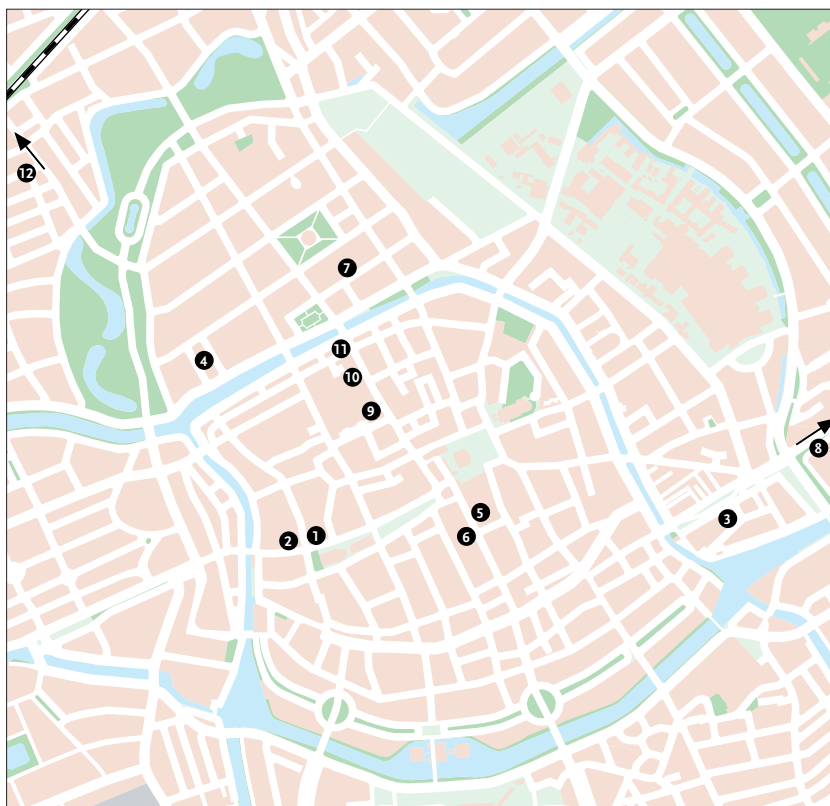
Jaarverslag bouwhistorie in 2004

Taco Tel en Marcel Verkerk

Inleiding

In de binnenstad van Groningen staan meer dan 1150 huizen waarvan de oudste delen ten minste vóór 1850 zijn vervaardigd¹. Een belangrijk deel daarvan is middeleeuws en het aantal 17e-eeuwse huizen is ook groot. De gemeente Groningen heeft daarmee een rijk bestand van oude huizen dat specifieke informatie bevat over de bouwgeschiedenis. In veel gevallen gaat het om complete casco's waarvan de voorgevel vaak een van de minst oude onderdelen is.

Door de eeuwen heen werden deze huizen verbouwd, vergroot en aan de nieuwste mode aangepast, zonder dat er sprake was van grootschalige sloopwerk-

Afb. 1. Situatietekening met daarop aangegeven de in dit hoofdstuk beschreven panden.

Tekening: Dienst RO/EZ en Studio van Stralen.

1. Dit aantal is het resultaat van de eerste fase van het project *Bouwhistorische inventarisatie en verkenning van de binnenstad* dat werd uitgevoerd in 2002/2003 door de gemeente in samenwerking met Jan van der Hoeve van het Bureau voor Bouwhistorisch onderzoek J.A. van der Hoeve.

zaamheden. Tijdens een verbouwing van zo'n huis wordt door bouwhistorisch onderzoek getracht de bouwgeschiedenis te ontrafelen. De bouw en latere verbouwingen zijn voor een geoefend oog herkenbaar en algemeen dateerbaar aan specifieke kenmerken zoals: toegepaste baksteenformaten, houtsoorten, constructiedetails en wijze van afwerking.

De hieronder vermelde huizen werden in 2004 verbouwd of er was anderszins een aanleiding om bouwhistorisch onderzoek te verrichten (afb. 1). Zoals ieder jaar zijn de onderzoeksresultaten zeer divers waarbij een aantal vondsten zeer opmerkelijk genoemd mag worden. Voor de exacte data in de ouderdomsbepaling van enkele panden of onderdelen daarvan is gebruikgemaakt van dendrochronologisch onderzoek. Van houtmonsters die ten minste zestig jaarringen bevatten, kan in veel gevallen tijdens laboratoriumonderzoek de kapdatum van de boom en een dichte benadering van de bouwdatum van het onderzochte constructiedeel worden bepaald.

Behalve het huizenonderzoek in de binnenstad is ook veel aandacht besteed aan de historisch waardevolle boerderijen binnen de gemeentegrenzen. In de gemeente Groningen staan nog 235 boerderijen waarvan 106 in aanmerking komen voor nader bouwhistorisch onderzoek omdat deze een (vermoedelijk) hoge ouderdom hebben. Ieder jaar wordt hiervan een aantal gesloopt. Tekenend is ook de situatie in de provincie Groningen waar in de afgelopen twintig jaar een kwart van de boerderijen is verdwenen². De sloop van de boerderij Zijlvestersweg 6, begin 2004, is bijvoorbeeld zeer te betreuren; hierdoor is een zeldzaam mooi geconstrueerde schuur uit 1794 opgeruimd.

Ook door de sloop van de boerderij Westerseweg 2 is veel historisch waardevols verdwenen. Er waren voldoende bouwsporen om zelfs een idee te krijgen van de boerderij die vroeger op deze plaats stond. Het bouwhistorisch onderzoek is tijdens de sloop doorgegaan en veel gegevens zijn genoteerd en gefotografeerd. Op deze manier was het goed mogelijk de aansluiting te maken met het daaropvolgende archeologische onderzoek³.

In dit jaarverslag komen de belangrijkste zaken van het afgelopen jaar aan bod en het is gezien de beperkte ruimte niet mogelijk alle onderzoeksresultaten te bespreken. De rapporten die naar aanleiding van de onderzoeken worden gemaakt, bevatten nog meer informatie en worden bewaard bij de Gemeente Groningen waar ze kunnen worden ingezien.

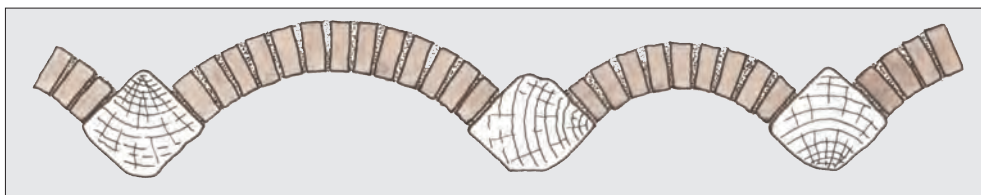
1. Akerkhof 49 (Rijksmonument/RM)

Dit pand is gelegen op de hoek met de Lutkenieuwstraat en heeft een smalle, relatief diepe plattegrond. Het huis dateert wellicht uit de 15e eeuw. Aanwijzingen hiervoor werden gevonden in de kelder waar zware eikenhouten balken zijn toegepast, de eikenhouten verdiepingbalklaag met dito vloerhout en in de kap waar restanten van de oude kapconstructie bewaard zijn gebleven. Het jaartal dat in hoogrelief op de gepleisterde zijgevel in de sluitsteen van een boogje leesbaar is, 'ANNO 1651', zal daarom betrekking hebben op een verbouwing. Het hele pand is onderkelderd met vooraan troggewelfjes op zware eikenhouten balken, in het midden een enkelvoudige balklaag uit 1938 en achteraan heeft de kelder een tongewelf.

2. Stichting Historisch Boerderij Onderzoek 2001, 5-15.

3. Kortekaas en Helfrich 2004, 25-27. Tijdens het archeologisch onderzoek werden onder andere restanten van een voorwerk van het klooster Maria Vigro te Selwerd gevonden.

Het vernieuwen van de winkelvloer was aanleiding voor bouwhistorisch onderzoek van het voorste keldergedeelte. Tijdens de verbouwing bleek het verwijderen van de eikenhouten balken met troggewelfjes onvermijdelijk aangezien het hout geheel was vergaan en herstellen op complete vernieuwing zou neerkomen. De constructie van deze vloer is opmerkelijk en vrij zeldzaam. Ze bestaat uit eikenhouten balken die overhoeks zijn geplaatst door de balken 45° te kantelen waarbij de langwerpige balkvakken zijn voorzien van troggewelfjes die op de schuine vlakken van de balken rusten (afb. 2). Opvallend is dat de toegepaste bakstenen voor de gewelfjes een zeer bescheiden formaat hebben en dat wijst op een datering in de 18e eeuw⁴. De eikenhouten balken zijn echter aanzienlijk ouder; één balk kon dendrochronologisch worden gedateerd op circa 1473⁵.

Afb. 2. Akerkhof 49, schema troggewelfjes in het voorste deel van de kelder.
Tekening: Taco Tel.

Afb. 3. Akerkhof 49, een van de tegels in de kelder: een man behakt de zijkant van een balk met een bijl.
Foto: Taco Tel.

Waarschijnlijk is dit deel van de kelder pas later aangebracht en heeft men de bestaande balken gekanteld voor het metselen van de troggewelfjes. Dit zeldzame type overwelling is onder andere te vinden in Hoge der A 17 onder het middelste gedeelte van het huis. De kelder lijkt later aangebracht te zijn en hier zijn de ste-

4. Baksteenformaat 20,0-20,2x9,0-10,0x4,5 cm.

5. RING 2004. De kapdatum van de boom komt uit op 1473 AD $\pm$ 5 jaar. De statistische zekerheid is niet optimaal zodat enige voorzichtigheid in acht moet worden genomen temeer daar hier maar één monster voorhanden was; drie tot vijf monsters verdient de voorkeur.

nen van de troggewelfjes eveneens opvallend klein. Op de oostelijke kelderwand zaten 17e-eeuwse witgeglazuurde tegels, voorzien van figuratieve blauwe decors met hoekmotieven (afb. 3)⁶.

2. Brugstraat 3 en 5 (Beeldbepalend/BBP)

Een verbouwing van Brugstraat 3 maakte het mogelijk uitgebreid bouwhistorisch onderzoek te verrichten omdat belangrijke delen van de constructie in beeld waren. Het huis heeft een zeer opmerkelijke en ingewikkelde bouwgeschiedenis die ook na dit onderzoek nog niet geheel duidelijk is (afb. 4a en 4b).

Bouwfase 1 (afb. 6)

Oorspronkelijk vormden Brugstraat 3 en 5 samen één pand zodat in dit verhaal ook Brugstraat 5 aan bod komt. Het is waarschijnlijk kort na 1545 gebouwd als een tweelaags dwarshuis dat rechts tegen een ouder (van oorsprong gotisch) hoekhuis staat⁷.

In Brugstraat 3 en 5 is de structuur van het dwarshuis herkenbaar aan de zware eiken balklagen van de eerste en tweede verdieping die haaks op de straat liggen en aan de oorspronkelijke achtergevel die gedeeltelijk in het huis bewaard is, inclusief de borstwering met muurplaat. In de kap van nr. 5 zijn ook de origi-

Afb. 4a. Brugstraat 3 (rechts) en 5, vóór de verbouw en restauratie van het rechterpand. De gietijzeren zuilen, waarvan delen ter weerszijden van de deur zichtbaar zijn, horen bij een 19e-eeuwse pui die grotendeels achter de moderne beplating schuil ging. Foto: Taco Tel.

Afb. 4b. Brugstraat 3, de 19e-eeuwse winkelpui na restauratie. Foto Taco Tel.

6. Pluis 1998, 126, 366, 550, 556. In dit boek staan diverse 17e-eeuwse tegels die grote overeenkomsten vertonen met de gevonden tegels in de kelder van Akerkhof 49. Tijdens de verbouw zijn de tegels illegaal verwijderd en na politieonderzoek weer boven water gekomen maar door het losbreken en hakken sterk beschadigd.
7. Pressler 2005. In de kapconstructie van Brugstraat 5 zijn drie monsters geboord welke uitstekend dateerbaar bleken. De kapdata van de bomen waaruit het hout afkomstig is: herfst/winter 1545, na 1535 en 1546 ± 4 jaar.

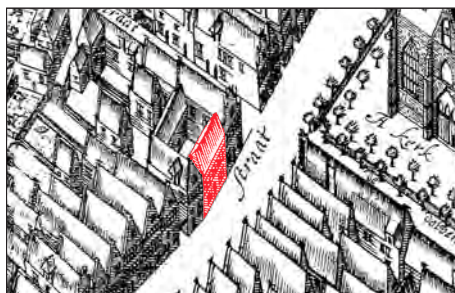
nele dakgebinten bewaard gebleven met de gezaagde telmerken II en III. In Brugstraat 3 is het oorspronkelijke gebint verdwenen maar dit moet het nummer I hebben gehad. Dit vormt het duidelijkste bewijs voor de samenhang. Of het pand vanaf de bouw een kelder heeft gehad, is niet duidelijk.

Bouwfase 2 (afb. 6)

Het huis kreeg al snel een tweede beuk direct achter de voorbeuk. Deze achterbeuk heeft een kelder die bij nr. 3 voorzien was van eikenhouten zolderbalken zodat een hoge ouderdom wordt vermoed. In de oostmuur van de achterbeuk (de linkerzijgevel van Brugstraat 1) was tijdens de verbouwing een (slecht zichtbare) schuine lijn waarneembaar, mogelijk de aftekening van het bijbehorende lesse-naarsdak dat in het verlengde van het achterdakschild van de voorbeuk lag.

Op de kaart van Haubois uit circa 1643 is het dwarshuis niet getekend hoe-wel het vermoedelijk toen al wel bestond (afb. 5). Het kan zijn dat de achterbeuk daarom later tot stand kwam maar toch is het waarschijnlijker dat dit er toen al wel stond en dat Haubois kennelijk geen kennis heeft gehad van het gehele bouwvolume. Door de besloten ligging is het niet vanaf de straat waarneembaar.

Afb. 5. Brugstraat 3 en 5 op de kaart van Haubois uit circa 1643. Rechts van het dwarshuis staat het gotische hoekhuis met trapgevel waarop pinakels prijken.
Kaart: collectie RHC Groninger Archieven.

Het dwarshuis staat rechts tegen Brugstraat 1, een fors hoekhuis links van de Lutkenieuwstraat dat volgens Haubois een trapgevel met pinakels had. De linkerzijgevel hiervan is bewaard gebleven en het forse baksteenformaat duidt op een hoge ouderdom die past bij de getoonde gevelvorm⁸. Een fors middeleeuws hoekhuis met daar tegenaan gebouwd een dwarshuis is kenmerkend voor meer straat- en pleinhoeken in de stad Groningen. Dergelijke hoekhuizen werden vanaf de 13e eeuw gebouwd door welgestelde families die zich een prominente vestigingsplaats konden permitteren. Deze panden werden veelal naar achteren uitgebreid met achterhuizen en in een aantal gevallen, wanneer het perceel breed genoeg was, verrees ook een dwarshuis aan de kant van de hoofdstraat of het plein. Enkele voorbeelden zijn: Herestraat 40/hoek Hoogstraatje (een hoekhuis uit de tweede helft van de 13e eeuw met een dwarshuis, waarschijnlijk eind 15e eeuw gebouwd), Oosterstraat/hoek Poelestraat (grotendeels vernieuwd in 1898 en 1899) en Pelsterstraat/hoek Vismarkt (het Bontehuis, nagenoeg geheel gesloopt in 1856)⁹.

Bouwfase 3 (afb. 6)

De scheiding tussen nr. 3 en nr. 5 bestaat voor een groot deel uit een opmerkelijke licht geconstrueerde vakwerkconstructie. Uit de manier waarop deze muur is aangebracht blijkt dat het na de bouw van het tweebeukige dwarshuis is

8. Tienlagenmaat 90,5-92 cm.

9. Reinstra 1994, 72-76.

geplaatst, vermoedelijk al in de 17e eeuw. Dat de muur niet al bij de bouw is geplaatst blijkt uit het feit dat hierin een vloerbalk met daarop het vloerhout is opgenomen. De wand zelf is opgebouwd uit eiken stijlen en regels zodat rechthoekige vakken ontstonden die zijn gevuld met dunne klampmuren. Hiervoor zijn forse bakstenen gebruikt die niet op de gebruikelijke manier zijn gemetseld maar de stenen zijn op zijn kant geplaatst¹⁰. Een opmerkelijk detail, dat het bouwfaserverschil documenteert, werd gevonden bij de achtermuur van de achterbeuk waar te zien was dat een eiken regel geplaatst was in een in de muur gehakt gat. Om de regel goed vast te zetten was deze met een zware houten wig vastgeslagen. In Groningen zijn dergelijke binnenwanden in de vorm van vakwerkconstructies ook aangetroffen in Oude Ebbingestraat 78/80 (vermoedelijk 17e-eeuws) en Vismarkt 38 (vermoedelijk 16e of 17e-eeuws)¹¹.

Na de splitsing van het dwarshuis ontstonden twee zelfstandige huizen die vanaf dat moment een onafhankelijke ontwikkeling hebben doorgemaakt waarbij nr. 3 meer verbouwd is dan nr. 5. Hierdoor is de samenhang vanaf de straat moeilijk herkenbaar.

Brugstraat 5 is in fasen naar achteren uitgebreid en kreeg in de 18e eeuw een nieuwe kap op de oude gebinten waarbij de borstweringen werden verhoogd en de dakhelling flauwer werd.

Bouwfase 4 (afb. 6)

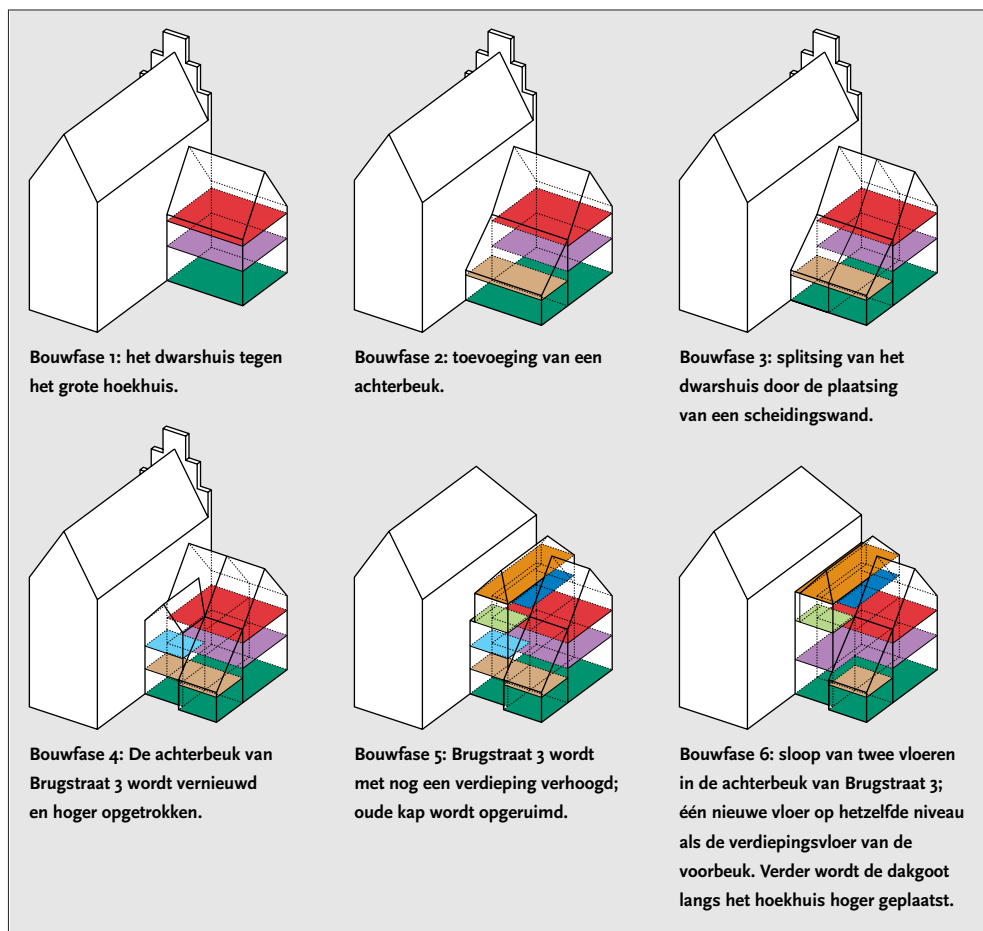
De achterbeuk van Brugstraat 3 werd grotendeels vernieuwd en verhoogd tot twee bouwlagen waardoor het muurwerk hiervan zelfs hoger werd dan de oorspronkelijke hoogte van het muurwerk van de voorbeuk. Vermoedelijk vonden daarom de verhoging van de borstweringen en de bouw van het nieuwe achterhuis tegelijk plaats. Dit zal zijn gebeurd in de late 17e of vroege 18e eeuw, mogelijk tegelijk met de bouw van een achterhuis dat blijkens een banderol met jaartal 'A^O 1710' tot stand kwam. Opmerkelijk is dat het baksteenformaat van beide bouwdelen ongeveer gelijk is waarbij in de vernieuwde achterbeuk hoekklezortjes zijn toegepast. Hoe de kap van de achterbeuk op de voorbeuk aansloot, is onduidelijk. In de dimetrische projectie is daarom gekozen voor de meest voor de hand liggende optie. De nieuwe achtergevel werd iets terug gelegd en de muurhoek hiervan rust op de zijmuur van Brugstraat 5. Van het achterhuis resteert voornamelijk de voorgevel van de verdieping waarbij het ovale venster genoemd moet worden. Dit is kenmerkend voor architectuur uit de tweede helft van de 17e eeuw en het begin van de 18e eeuw. In een latere bouwfase is het venster dichtgemetseld.

In de 19e eeuw hebben in Brugstraat 3 diverse verbouwingen plaatsgevonden waarbij het moeilijk is de precieze fasering aan te geven. Op de eerste verdieping werd in de eerste helft van de 19e eeuw een kachelnis geplaatst met een halfronde boog met een sluitsteen bovenin. Het zware balkenplafond van deze kamer werd op een moment in de 19e eeuw voorzien van stucwerk. De balken werden omstuukt waarbij profielen werden aangebracht.

In de jaren zestig of zeventig van de 19e eeuw kreeg het pand een winkelpui in eclectische trant die over de volle breedte van de voorgevel werd geplaatst. Door latere modernisering was deze bijna geheel aan het oog onttrokken en verworpen tot een onaantrekkelijke pui van plaatmateriaal waarin alleen de middelste gedeelten van twee originele gietijzeren zuilen een merkwaardig artefact vormden.

10. Baksteenformaat 30,0-30,5×14,3-15,0×7,0 cm.

11. Van der Hoeve 1998; Van der Hoeve 2005.

Afb. 6. Dimetrische projectie van de bouwfases van Brugstraat 3 en 5. De achterkant van de bebouwing is weergegeven met links het grote hoekpand Brugstraat 1/ Lutkenieuwstraat. Kelders zijn niet getekend. Tekening: Studio van Stralen.

Tijdens de verbouwing werd het plaatmateriaal verwijderd en het bleek dat de 19e-eeuwse pui grotendeels behouden was gebleven zodat restauratie mogelijk was.

Vermoedelijk werd de begane grondvloer eveneens in de jaren zestig of zeventig vernieuwd en in de kelder kwam een gemetselde bakkersoven. Mogelijk had de voorbeuk vóór die tijd geen kelder, gegevens hierover ontbreken echter.

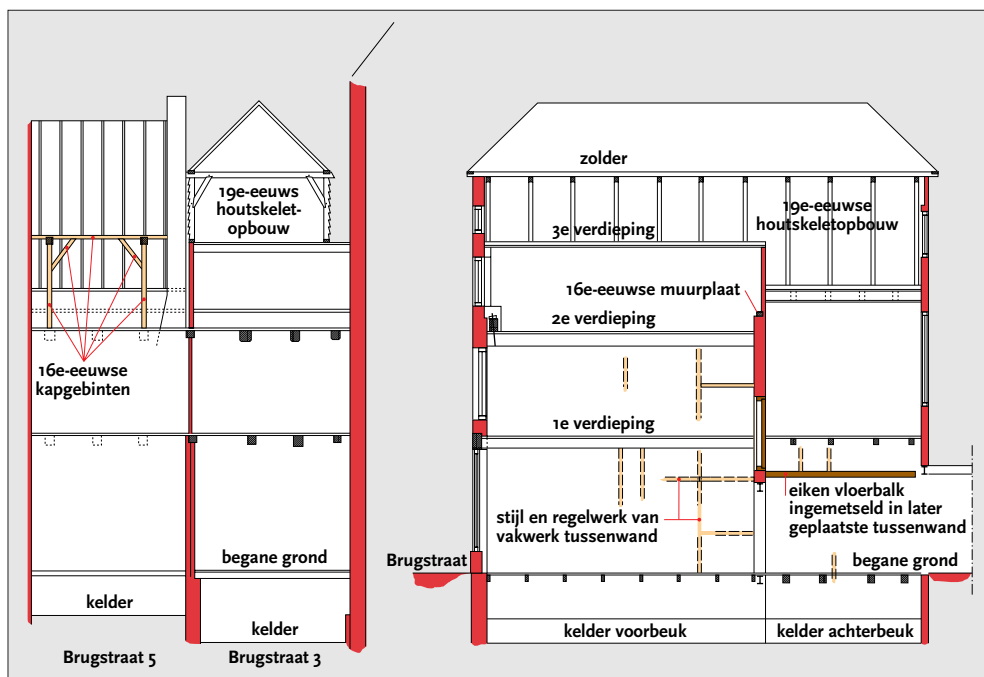
Bouwfase 5 (afb. 6)

In de tweede helft van de 19e eeuw (mogelijk tegelijk met de plaatsing van de winkelpui) werd Brugstraat 3 op een zeer opmerkelijke manier verbouwd. De kap van de voorbeuk, evenals de kap van de achterbeuk, werd gesloopt zodat een aanzienlijke vergroting kon worden gerealiseerd. De voorbeuk werd met twee bouwlagen verhoogd en de achterbeuk met één bouwlaag en dit geheel werd met een flauw hellend schilddak afgedekt waarvan de nok haaks op de straat ligt. De tweede verdieping van de voorbeuk werd uitgevoerd in steen terwijl de verdere ophoging in houtskelet werd vervaardigd. Gezien het verschil in constructiewijze zou hierin een bouwfaseverschil kunnen zitten. De vraag is dan welke dakvorm hierbij heeft gehoord omdat dit niet gecombineerd kan worden met het 16e-eeuwse gebint en de dwarskap. Ook de typisch 19e-eeuwse binnenafwerking van deze

verdieping doet vermoeden dat dit gelijktijdig met de ophoging heeft plaatsgevonden. Wellicht werd bij deze gelegenheid ook het daaronder gelegen metselwerk van de voorgevel vernieuwd, aangezien tijdens het onderzoek bleek dat hier de 16e-eeuwse muur niet meer aanwezig is. Het gevonden baksteenwerk heeft een karakteristiek die past bij de 19e eeuw of eventueel bij de 18e eeuw. Opmerkelijk is dat op de borstwering van de oorspronkelijke achtermuur van de voorbeuk de eikenhouten muurplaat van de 16e-eeuwse dwarshuiskap gehandhaafd bleef.

De zeer opmerkelijke houtskeletconstructie geeft aan dat men gewicht wilde besparen. De constructie bestaat uit stijlen, dekbalken en korbelen met pengatverbindingen. In de stijlen zijn zaagtandvormige uitspringen gemaakt zodat de houten delen overlappend konden worden aangebracht, zogenaamd potdekselwerk.

Door het hoogteverschil tussen de voor- en de achterbeuk is de houtskeletconstructie achter hoger dan voor zodat de nieuwe zoldervloer met kap op één niveau kon worden gebracht. Op het skelet werd een eenvoudige rondhouten sporenkap geplaatst. Daarbij werd ervoor gekozen om niet tegen het hogere hoekhuis aan te bouwen maar de extra bouwlaag werd als het ware een zelfstandig houten huisje; alleen de voor- en de achtergevel werden van steen (afb. 7a en 7b). De gebinten van het skelet zijn voorzien van gehakte telmerken waaruit blijkt dat alle onderdelen van tevoren werden klaargemaakt. In een latere fase is het potdekselwerk verwijderd en werd op een bijzonder klungelige wijze, tussen de stijlen, een halfsteensmuur gemetseld van 'geeltjes'. Roestige nagels in de stijlen aan de westkant achter de nok van nr. 5 bewijzen dat het potdekselwerk hier heeft gezeten. Aan de andere kant van de nok en aan de oostkant zou dit van het

Afb. 7. Brugstraat 3 en 5, dwarsdoorsnede (links) en langsdoorsnede van nr. 3 (rechts). Brugstraat 5 heeft nog de 16e eeuwse kapconstructie die oorspronkelijk heeft doorgelopen over Brugstraat 3. Op een van de vloerbalken stond een derde kapgebindt dat later werd afgebroken om het pand te kunnen verhogen. Op de langsdoorsnede staan de teruggevonden delen van de vakwerkconstructie van de scheidsmuur. Onder het pleisterwerk lopen deze balken door zodat een compleet vakwerk aanwezig is. Tekening: Taco Tel en Studio van Stralen.

begin af aan gemetseld geweest kunnen zijn aangezien hier nagelresten ontbreken. Later in de 19e eeuw werd de ruimte tussen de opbouw en het opgaande muurwerk van het hoekhuis er alsnog bijgetrokken en in de achterbeuk gemaakt tot kast. Voor de plaatsing van een kastdeur werd een stijl van het houtskelet verwijderd. Tot die tijd had de dakgoot hier onder aan de houtskeletwand gezeten, dus op de oude hoogte van de bouwphase hiervoor. In deze kast waren tijdens het onderzoek de oude watersporen op het muurwerk zichtbaar. Bijzonder is dat ter hoogte van de vroegere goot nog wel de vergaarbak van de regenpijp is aangebracht. Hoewel deze bak van modern pvc is vervaardigd, heeft men nooit de moeite genomen deze op de nieuwe hoogte aan te brengen.

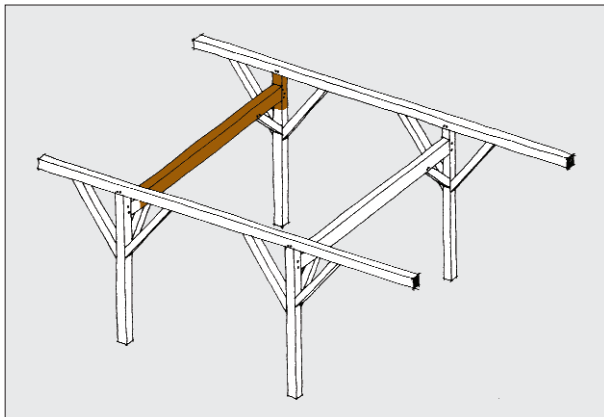
Bouwfase 6 (afb. 6)

In de late 19e eeuw (mogelijk in 1882; dit jaartal werd gevonden op een behangselfragment) volgde een ingrijpende verbouwing van de achterbeuk waarbij de vloeren van de eerste en tweede verdieping werden weggebroken en vervangen door één nieuwe vloer die op dezelfde hoogte werd aangebracht als de eerste verdieping van de voorbeuk. Door deze wijziging moest ook de vensterindeling in de achtergevel worden aangepast aan de nieuwe vloerhoogtes waarvoor het gehele middendeel van de achtergevel werd uitgebroken en voorzien van een nieuwe invulling. Op de begane grond kwam een pui naar de binnenplaats en op de verdieping twee hoge vensters. Ook het trappenhuis dat in de voorbeuk tegen de tussenmuur is gesitueerd, moest worden aangepast voor de nieuwe vloerhoogte. Uit een verbouwtekening uit 1951 blijkt dat deze kamer op twee manieren bereikbaar was. Vanuit het bestaande trappenhuis linksachter in de voorbeuk werd ter hoogte van het tussenbordes een doorgang in de tussenmuur gehakt waarvandaan een korte trap omhoog voerde in de achterkamer van de achterbeuk. In diezelfde tussenmuur werd iets hoger nog een opening gehakt zodat vanaf de eerste verdieping in de voorbeuk rechtstreeks naar de kamer in de achterbeuk gelopen kon worden. Waarom men in dit geval voor twee toegangen heeft gekozen, is niet duidelijk. De begane grond en verdieping van de achterbeuk kregen een eenvoudig stucplafond met middenornament. In 1951 werd de trap vanaf het tussenbordes buiten gebruik gesteld zodat het trapgat kon worden dichtgelegd voor de plaatsing van een toilet. Tijdens de onlangs uitgevoerde verbouwing werd het toilet verwijderd en kwam de trap weer te voorschijn. Een grote verrassing was de vondst van een oude deur in de tussenwand ter plaatse van het tussenbordes naast de vrijgelegde trap naar de verdieping van de achterbeuk. Dit tussenbordes ligt ter hoogte van de vroegere eerste verdiepingsvloer van de achterbeuk en de deur verschaft vóór circa 1882 de toegang. De drempelhoogte van deze deur komt overeen met de teruggevonden vloerhoogte die afleesbaar was aan een ingemetselde eiken balk met daarop vloerhout in de scheidingswand van de achterbeuk tussen Brugstraat 3 en 5.

In de tweede helft van de 20e eeuw werd de binnenplaats overbouwd, de indeling op de begane grond gewijzigd en het achterhuis werd grondig gemoderniseerd waarbij onder andere de kap werd vervangen door een plat dak.

Tijdens de onlangs afgesloten verbouwing en restauratie is de structuur van het pand op één plaats gewijzigd. De zoldervloer op de houtskeletconstructie in de voorbeuk is verwijderd zodat de derde verdieping een goede stahoogte heeft gekregen. Daarnaast is de kapconstructie vernieuwd en de gehele begane grondvloer werd van beton gemaakt. Van de oude afwerking is een deel (met name het be-

hang op jute), vervangen door nieuwe materialen. Omdat veel kozijnen en ramen in de voorgevel door houtrot waren aangetast, zijn deze vernieuwd. De trap in de voorbeuk en diverse deuren en plafondafwerkingen zijn behouden gebleven.

Afb. 8. Damsterdiep 37/Snikkevaardersgang 1, dimetrische projectie van een tussenbalkconstructie. Aan de hand van de gevonden bouwsporen (in kleur aangegeven) is deze reconstructie gemaakt. Tekening: Marcel Verkerk.

3. Damsterdiep 37/Snikkevaardersgang 1 (BBP)

Tijdens verbouwwerkzaamheden in het hoekpand Damsterdiep 37/Snikkevaardersgang 1 is een opmerkelijk en zeldzaam restant van een zogenaamd tussenbalkgebint aangetroffen (afb. 8)¹². Het gaat om een eikenhouten draagconstructie van een eenlaags huis met zadeldak die in complete vorm bestaat uit twee verticaal geplaatste stijlen met daartussen een horizontale balk, voorzien van korbelen. De horizontale tussenbalk ligt iets onder de bovenkant van de stijlen zodat de zolder een borstwering bezat. De koppen van de stijlen lopen uit op grote houten pennen waarover, in de langsrichting van het huis, zware balken lagen die de kapconstructie droegen. De gehele constructie was voorzien van pengatverbindingen met toognagels¹³. De constructiewijze en houtsoort wijzen op een datering in de 16e of 17e eeuw en ook het metselwerk in de omgeving van het gebint (afb. 9a en 9b)¹⁴. Tussenbalkgebinten als draagconstructie van de zoldervloer en de kapconstructie zijn zeer uitzonderlijk, aangezien in Groningen bakstenen muren altijd deze functie vervullen. Wellicht had het huis daarom in eerste instantie houten buitenwanden en zijn deze later vervangen door baksteen. De enige binnen de gemeentegrenzen bekende andere ankerbalkconstructie is gedateerd omstreeks 1565 en ligt momenteel in opslag bij de Stichting Monument & Materiaal. Deze is afkomstig uit het pand Folkingestraat 53¹⁵.

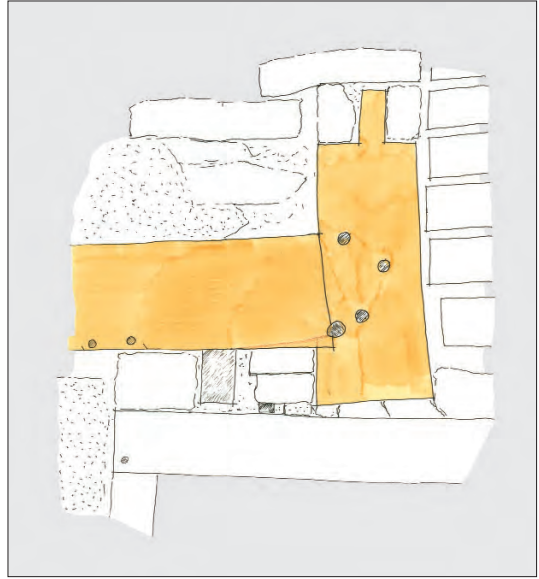
Op de kaart van Haubois uit circa 1643 staat een eenlaags huis afgebeeld waarbij de nok evenwijdig ligt aan de Snikkevaardersgang. Dit deel van de stad

12. Met dank aan Peter Petersen, inspecteur bij de afdeling Bouw- en Woningtoezicht van de Dienst RO/EZ van de gemeente Groningen, voor het geven van de tip.

13. Een variant van het tussenbalkgebint is het ankerbalkgebint waarbij de houten pennen die in de stijlen zitten, langer zijn en buiten de constructie steken zodat met een wig die door een gat in de pen wordt gestoken, de constructie kan worden vastgezet. Omdat de zijkant van de gebintstijl niet in het zicht was, kon dit niet verder gecontroleerd worden.

14. Baksteenformaat 29×12×6,5cm; tienlagenmaat 74,5 cm; het betreft hier een klein fragment metselwerk.

15. Van Holk z.j.

Afb. 9a. Damsterdiep 37/Snikkevaardersgang 1, aanzicht van een gedeelte van het tussenbalkgebint. Foto: Imre van der Gaag, collectie Dienst RO/EZ.

Afb. 9b. Damsterdiep 37/Snikkevaardersgang 1, verklaring van afb. 9a. Afgezaagde staander met aan de bovenkant een pen voor de bevestiging van een plaat. Daaronder zijn vier toognagels zichtbaar voor de tussenbalk en links twee toognagels voor een korbeel. Tekening: Marcel Verkerk.

werd vanaf de 16e eeuw bebouwd alhoewel het toen nog buiten de vestingwerken lag. In het begin van de 17e eeuw kwam het wel binnen de nieuwe en veel ruimere omwalling van de stad te liggen.

Later is het pand gesplitst waarbij het hoekdeel werd verhoogd en ook iets naar het westen toe verbreed. Het gebint is daardoor onderdeel geworden van de woningscheidende wand met Snikkevaardersgang 3.

4. Havenstraat 6 (BBP)

Dit woonhuis in de 17e-eeuwse noordelijke uitleg heeft een bouwgeschiedenis die kenmerkend is voor veel panden in dit deel van de stad. Het is in de 17e eeuw gebouwd als een bescheiden eenlaags dwarshuis zoals de meeste huizen in

Afb. 10. Havenstraat 6, een groot deel van de bebouwing aan de westkant van deze straat is nog eenlaags (nr. 6 is het tweede eenlaagse huis links). Foto: Rita Overbeek.

Afb. 11. De Havenstraat op de kaart van Haubois uit circa 1643: alle huizen zijn eenlaags met een zadeldak evenwijdig aan de straat. Kaart: collectie RHC Groninger Archieven.

de minder belangrijke straten in dit deel van de stad (afb. 10). Op de kaart van Haubois uit circa 1643 is te zien dat alle huizen in de Havenstraat destijds eenlaagse dwarshuizen waren (afb. 11). Veel van deze huizen zijn behouden gebleven waarbij door verbouwingen de oude casco's inmiddels een nieuwer jasje hebben gekregen. Voor Havenstraat 6 is een verbouwing uit circa 1910 belangrijk toen men getracht heeft het huis een modern uiterlijk te geven met invloed van de Jugendstil. De gevel werd gepleisterd, het dak werd vernieuwd en voorzien van een grote stenen dakkapel en de goot kreeg eenvoudig versierde gootklossen. Ook de stoep werd vernieuwd met een smeedijzeren hek met sobere Jugendstilvormen. Toch is aan de schijnbaar willekeurige plaatsing van de muurankers boven de vensters vanaf de straat nog steeds te zien dat het om een beduidend ouder huis gaat. Dit houdt verband met de structuur van het oorspronkelijke dwarshuis waarbij de vloerbalken in de voor- en achtergevel zijn opgelegd. Toen men in later tijd de gevelindeling wijzigde, kwamen drie vensters onder een anker te zitten, hoewel dit voor het krachtenverloop niet erg gunstig is. De kans is immers groot dat de kozijnen nu een deel van het gewicht van het dak dragen.

Ook in het huis is de oude structuur waarneembaar aan de oude achtergevel

Afb. 12. Havenstraat 6, dwarsdoorsnede van het huis op een bouwtekening uit 1930 waarop duidelijk de structuur van (17e-eeuwse) voorbeuk (links) en achterbeuk (vóór de verhoging) te zien is. Tekening: Studio van Stralen.

die door latere verbouwingen nu als een tussenmuur fungeert. Op een bouwtekening uit 1930 is te zien hoe het huis eruit zag voordat de later toegevoegde achterbeuk in dat jaar met een verdieping werd verhoogd (afb. 12). Tijdens een onlangs uitgevoerde verbouwing is hierop nog een verdieping geplaatst zonder dat dit vanaf de straat waarneembaar is. De platte Friese pannen op het voordakschild uit circa 1910 bleven daarbij behouden.

5. Herestraat 22 (BBP)

In verband met de verbouw van de winkel was de hele begane grond en de verdieping van het achterhuis ontmanteld waardoor een groot aantal bouwsporen in het zicht kwam.

Door een ingrijpende verbouwing in 1914 zijn van de verdieping alleen de zijmuren bewaard gebleven terwijl de oorspronkelijke kap geheel verloren is gegaan. Het pand staat op een zeer diep perceel waarvan het achterste gedeelte lange tijd als tuin is gebruikt. Dit tuingedeelte is breder en staat door middel van een gang in verbinding met de Gelkingestraat, een situatie die kenmerkend is voor meer huizen aan de Herestraat.

Op grond van het metselwerk en de balklaag van de eerste verdieping kan het voorhuis gedateerd worden in de 16e eeuw en het bestond toen uit een tweelaags onderkelderd huis. Het muurwerk is gemetseld van forse bakstenen waarbij consequent hoekklezoren zijn toegepast¹⁶. Deze hoofdvorm komt overeen met de afbeelding op de kaart van Haubois uit circa 1643 waarop verder te zien is dat het huis aan de voorkant een trapgevel bezat en aan de achterkant een driehoekige top met daartussen een steil zadeldak. Uit het onderzoek blijkt dat de stookplaatsen van oudsher aan de rechterkant hebben gezeten. Kenmerkend voor dit huis is de verdiepingsbalklaag waarvan de zware eikenhouten vloerbalken een bijna vierkante doorsnede hebben met daarop dikke en bijzonder brede vloerdelen, eveneens van eikenhout. De breedste plank meet 55 cm.

Hoe de indeling van de begane grond er in de 16e eeuw heeft uitgezien, is niet geheel duidelijk. Aan de diverse lagen verf op de onderkant van de verdiepingsvloer ontstaat de indruk dat er sprake was van een voor- en een achterkamer waarbij de trap in het midden moet hebben gezeten. Omdat niet de hele balklaag in het zicht was kon dit niet goed bekeken worden.

Afb. 13. Herestraat 22 op de kaart van Haubois uit circa 1643, afgebeeld met een trapgevel en een klein achterhuis. Kaart: collectie RHC Groninger Archieven.

Op de kaart van Haubois is ook nog een losstaand achterhuis op het achtererf afgebeeld (afb. 13). Dit telde een bouwlaag met een zadeldak; hiervan is de linkermuur teruggevonden in het huidige tweelaagse achterhuis van eind 17e of begin 18e eeuw¹⁷. Deze datering is gebaseerd op de grenenhouten balklagen met een kwartronde profilering aan de onderkant en het in kruisverband gemetselde muurwerk van de rechterzijgevel met hoekklezoren¹⁸. Het achterhuis staat op

16. Baksteenformaat 28,5-30,0x13,5-14,0x6,5-8,0 cm; tienlagenmaat 82,0-86,5 cm.

17. Tienlagenmaat oudere linkierzijmuur 83 cm (begane grond).

18. Baksteenformaat rechterzijgevel 21,5-22,0x10,5x4,5-5,0 cm; tienlagenmaat 60,5 cm.

enige afstand van het voorhuis zodat een binnenplaats ontstond waarbij een doorloop aan de linkerkant de verbinding tussen de twee bouwdelen verzorgde.

Mogelijk tegelijk met de bouw van het tweelaagse achterhuis werd ook het voorhuis verbouwd en ontstond een gang langs de linkerzijmuur. Deze gang was maar liefst 37 meter lang en liep van de voordeur tot de achterdeur. De indeling van het achterhuis bestond zowel op de begane grond als op de verdieping uit een voor- en achterkamer met daartussen de trap. Restanten van de originele raveling werden teruggevonden en uit een bouwtekening uit 1914 blijkt dat het een monumentale open trap is geweest met tussenbordes.

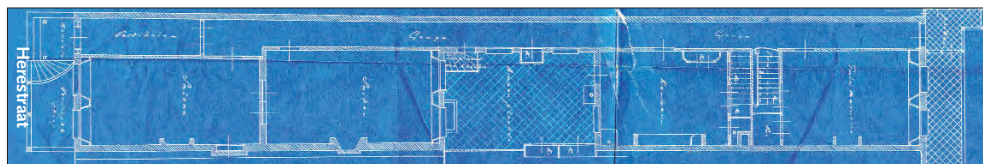

Afb. 14. Herestraat 22, behangfragment afkomstig uit het voorhuis waar het de achterwand van de achterkamer op de begane grond heeft gesierd. Behangfragment: collectie Dienst RO/EZ.

Dankzij de vondst van een bijzonder behangfragment op de begane grond van het voorhuis weten we iets van de binnenafwerking van de achterkamer uit het tweede kwart van de 19e eeuw (afb. 14). Het behang was direct onder de verdiepingsvloer tegen de achterste vloerbalk bevestigd waaruit blijkt dat de kamer niet van een stucplafond was voorzien. Het behangfragment is zeldzaam en bijzonder goed bewaard gebleven. Het meest in het oog springend is de brede kleurige bies waarop bloemenslingers en acanthusbladeren zijn afgebeeld tegen een helder blauwe achtergrond. Dergelijke versieringen kwamen in de beginjaren van de 19e eeuw in de mode. Het behangfragment daaronder is zogenaamd iriserend behang. Dit type behang kwam in 1821 op de markt, als eerste in Duitsland waar de druktechniek was uitgevonden¹⁹. Kenmerkend zijn de verlopende kleuren die in dit geval op een toepasselijk patroon van pauwenveren zijn aangebracht.

In de 19e eeuw is het voorhuis tenminste één keer grondig verbouwd; op twee forse eikenhouten klampen waarmee een balk van de verdiepingsbalklaag is versterkt, zijn bijzondere inscripties aangetroffen. Aan de westkant staat: '1846

19. Leiss 1970, 335-337. Michael Spörlin van de firma Spörlin & Rahn in Wenen is de uitvinder van de druktechniek voor het vervaardigen van iriserend behang in 1821. Na zijn vinding verspreidde de productie zich zeer snel, onder meer naar firma Zuber in Rixheim en firma Arnold in Kassel.

Afb. 15. Herestraat 22, de begane grond op de bouwtekening uit 1914 van de bestaande toestand, links de stoep met trap naar de voordeur. Tekening: collectie Dienst RO/EZ.

Hersteld onder directie van B. Wilkers en J. Indiën door H. de Boer, timmerman, op de andere kant staat: *Hersteld A^o 1846. Jk.mr. W. Laman Trip & Mevrouw J.C. Münniks ehelieden*. Zeer waarschijnlijk kwam in 1846 de plattegrond tot stand zoals die tot de grote verbouwing van 1914 heeft bestaan. De balk met inscriptie zat boven de achterkamer. Dit betekent dat in 1846 onder de balklaag een plafond aangebracht werd omdat de balk met klampen (vastgezet met grote bouten en moeren) en inscriptie niet in het zicht geweest kunnen zijn. De indeling van de begane grond is overigens opmerkelijk aangezien hier geen trap is te vinden om op de verdieping te komen, daarvoor moest de trap in het achterhuis gebruikt worden waarbij bovendien het tussenlid met een verdieping moest worden verhoogd om vanaf daar weer in het voorhuis te kunnen komen (afb. 15). Vóór 1846 heeft in het midden van de begane grond wel een trap gezeten; de bouwsporen hiervan werden teruggevonden in de verdiepingsbalklaag nabij de balk met inscripties.

Deze opmerkelijke situatie kan wellicht verklaard worden uit het beroep van Jonkheer Laman Trip, die notaris was en daarvoor ongetwijfeld de begane grond van het voorhuis zal hebben gebruikt. Door het verwijderen van de trap kon een bijzonder grote kamer en suite worden gemaakt waarbij tevens voorkomen werd dat het familieleven zich mengde met de zakelijke aangelegenheden. De familie Laman Trip kreeg negen kinderen zodat het een levendige huishouding moet zijn geweest. De familie had overigens ook nog tenminste één dienstmeid die waarschijnlijk op zolder een onderkomen had. De kelder werd apart verhuurd en had een eigen ingang aan de straat met een voordeur in een verdiept gelegen gedeelte van de stoep. Hier woonde de familie Molenkamp waarvan de vader van beroep mandenmaker was²⁰.

Zoals boven al genoemd werd het pand in 1914 grondig verbouwd waarbij het voorhuis met een verdieping werd verhoogd en een geheel nieuwe voorgevel kreeg in de stijl van de 'heroriëntatie'. Architect G. Nijhuis (1860-1940) tekende voor het ontwerp waarbij hij gebruikt heeft gemaakt van traditionele en klassieke elementen (afb. 16). De gevel kreeg lisenen van kunststeen en ook kloosterventers zijn uit dit materiaal vervaardigd. De verbouwing betekende ook het einde van de woonfunctie van de kelder omdat de begane grondvloer van het voorhuis werd verlaagd zodat deze gelijk werd aan het straatniveau. Het pand kreeg een winkelfunctie zoals heel veel panden in de Herestraat in de eerste helft van de 20e eeuw. Het huis werd ook gesplitst waarbij het achterhuis als woning voor de winkel fungeerde, de verdiepingen van het voorhuis werden een aparte woning met een eigen trap die geplaatst werd achter de gezamenlijke entree. Het achterhuis kreeg een nieuwe keuken waarvoor een aanbouw in de tuin verrees. De keukens van de bovenwoning kwam in de doorloop tussen de voor- en achterbouw;

20. Met dank aan Henk Wierts van het Historisch Onderzoeksbureau H. Wierts voor het bevolkingsregisteronderzoek (1840-1850) bij het RHC Groninger Archieven.

Afb. 16. Herestraat 22, foto van de voorgevel. Foto: Taco Tel.

deze kleine ruimte werd daaibij iets vergroot door op stalen balken overkragend uit te bouwen boven de binnenplaats.

Na 1914 heeft nog een groot aantal verbouwingen plaatsgevonden. In 1939 ontwierp Joh. Prummel een herindeling van het achterhuis waarbij ook de binnenplaats werd overbouwd. De trap in het achterhuis werd verwijderd en links in de muur en naastgelegen drup werd een nieuwe trap naar de verdieping geplaatst. De begane grond en verdieping van het achterhuis werden heringedeeld. Opvallend is dat het voorste deel van de begane grond van het achterhuis bij de winkel wordt getrokken. In de tuin achter werd een nieuwe keuken gebouwd waarvoor de kleinere keuken uit 1914 werd gesloopt.

In 1948 werd de kap van het achterhuis gesloopt en vervangen door een plat dak met zijschild aan de west- en zuidzijde in opdracht van de erven H.C. Norden. Tijdens de verbouwing van 2003/2004 werd het vloerniveau van de gehele begane grond gelijk getrokken zodat in de winkel geen trap meer is. De verdieping van het achterhuis werd bovendien weer bewoonbaar gemaakt.

6. Herestraat 25 (gemeentelijk monument/GM)

Boven een moderne winkelpui is een opmerkelijke Jugendstilgevel uit 1908 behouden gebleven met neomoorse ornamentiek. Als gevolg van een verbouwing op de begane grond kwam het muurwerk van de rechterzijgevel in het zicht dat is uitgevoerd als kistwerk en dateert uit de 13e of 14e eeuw. Dit is muurwerk dat bestaat uit een gemetselde binnen- en buitenschil met daartussen een betonachtige mortel van kalk met brokken baksteen. Als gevolg van latere verbouwingen was de binnenschil plaatselijk verdwenen zodat de vulling goed kon worden bekeken. De schil is gemetseld in kettingverband zodat om de twee strekken een baksteenkop zit verankerd in de betonachtige vulling (afb. 17). De gebruikte ste-

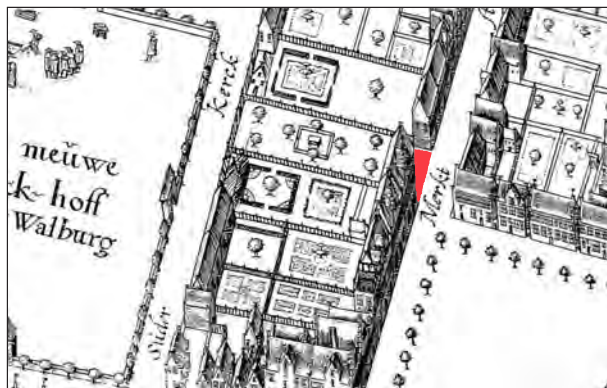
Afb. 17. Herestraat 25, muur van de zijgevel op de begane grond met betonachtige mortel en steenbrokken, gebruikt als vulling van het kistwerk. Foto: Imre van der Gaag, collectie Dienst RO/EZ.

nen behoren tot de grootste kloostermoppen die in de stad zijn gevonden; de langste steen is 34 cm²¹.

7. Marktstraat 19 (RM)

Na het gereedkomen van de nieuwe uitleg, waaraan in 1608 was begonnen, werden vanaf 1620 percelen voor bebouwing verkocht. Vrij snel werden de percelen aan de pleinen en belangrijke straten die het dichtst bij de middeleeuwse stad zijn gelegen, bebouwd.

Het perceel waarop Marktstraat 19 staat, werd in 1623 aan Hero Remkes verkocht voor 560 carolusguldens en de koper was verplicht *mitter eerster gelegenthiet nabergelyk* te bebouwen²². De bouw heeft echter om onbekende redenen lang op zich laten wachten. Op de kaart van Haubois uit circa 1643 staat het perceel als enige in de straat en de aangrenzende Ossenmarkt als onbebouwd getekend (afb. 18). In 1632 stellen *Burgemeesteren en Raad* hem een ultimatum om tot de

Afb. 18. De Marktstraat op de kaart van Haubois uit circa 1643 met het nog lege perceel.
Kaart: collectie RHC
Groninger Archieven.

21. Baksteenformaat 32,0-34,0×16,0-16,5×9,0-9,5; tienlagenmaat 98 cm.

22. *De bode en het ledig erf*: tekst van een lezing door W.A. Hofman in eind jaren zestig of begin zeventig van de 20e eeuw; met dank aan de heer P. Nieuwenhuis voor het beschikbaar stellen van deze tekst.

bouw over te gaan. Uit het feit dat Hero Remkes en zijn vrouw Elsie op 20 mei 1643 het huis met hof aan de Marktstraat verkopen aan Claes Schoninck en Elisabeth Swartwolt is op te merken dat er in dat jaar wel een huis stond²³. Marktstraat 19 zal daarom tussen 1632 en 1643 zijn gebouwd, kennelijk nadat de veldwerkzaamheden voor de verbeterde editie van de kaart van Haubois waren afgesloten²⁴. Dat dit huis iets minder oud is dan bijvoorbeeld het naastgelegen pand Ossenmarkt 6, dat in 1623 werd gebouwd, blijkt ook wanneer we de baksteenformaten van deze twee panden vergelijken. De bakstenen van de zijmuren van Marktstraat 19 zijn kleiner dan die van de naastgelegen zijmuur van Ossenmarkt 6. Dit is een interessant gegeven omdat in de 17e eeuw de overgang plaatsvindt van het gebruik van grote naar aanmerkelijk kleinere stenen waarbij in de overgangperiode diverse steenformaten gelijktijdig werden toegepast. Het toegepaste steenformaat bij Ossenmarkt 6 is 28,0-29,5×13,3-14,5×6,5-7,0 cm en een tienlagenmaat van 80,0-80,5 cm; Marktstraat 19 heeft een baksteenformaat van 23,5-25,0×11,0-12,0×4,8-5,0 cm en een tienlagenmaat van 63,0-64,5 cm.

Het huis kent een boeiende bouwgeschiedenis waarbij de 17e-eeuwse bouwmassa en structuur goed herkenbaar zijn in met name de zijgevels. Zoals zoveel voorname huizen in de nieuwe uitleg werd het pand gebouwd als dwarshuis en direct voorzien van een tweede beuk achter de voorste. De voorbeuk was van het begin af aan twee bouwlagen hoog met een zadeldak terwijl de achterbeuk één bouwlaag telde met een zadeldak of een lessenaarsdak. In de zijgevels is deze vroegere opbouw zichtbaar, de vroegere dakvorm van de achterbeuk is echter pas goed vast te stellen als de bouwsporen worden ingemeten. De oostelijke helft van

Afb. 19. Marktstraat 19, de omstreeks 1800 vernieuwde voorgevel (links het pand Ossenmarkt 6). Foto: Taco Tel.

23. *De bode en het ledig erf*: zie noot 22.

24. Van der Veen 1983, 12.

de achterbeuk is onderkelderd met daarboven een opkamer. De kapconstructie van de voorbeuk is nagenoeg geheel bewaard gebleven en kenmerkend voor de 17e eeuw. Zo zijn de kromme gebintstijlen van eikenhout vervaardigd terwijl de dekbalken van grenenhout zijn. Vooral tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) in de Tachtigjarige Oorlog kwam de handel met Scandinavië goed op gang. Het van daaruit ingevoerde grenenhout ging steeds meer het inmiddels schaars geworden eikenhout vervangen. In de 17e eeuw werden de beide houtsoorten gecombineerd in kapconstructies verwerkt waarbij eikenhouten kromstijlen nog lange tijd werden toegepast omdat kromme stijlen van grenenhout niet geleverd kunnen worden. In tegenstelling tot eikenbomen leveren Grove Dennen alleen rechte stammen op.

In de 18e, 19e en 20e eeuw hebben omvangrijke verbouwingen plaatsgevonden waarbij vooral de 18-eeuwse toevoegingen bijzonder waardevol zijn. Zo heeft de linkervoorkamer een schoorsteenmantel uit circa 1740 en bevindt zich in de centrale gang een trap met vide uit circa 1760 met ajour gezaagde balusters. Ter hoogte van een tussenbordes is een kuipstuk in de leuning geplaatst met zwierige rococovormen. Rond 1800 werd de voorgevel geheel vernieuwd in classicistische stijl met een gebogen fronton boven de voordeur en boven de dakkapel (afb. 19).

Hoe de 17e-eeuwse voorgevel eruit heeft gezien, is niet bekend maar uit de constructie van het huis kan wel het een en ander worden afgeleid. Bepalend hiervoor is de ligging van de verdiepings- en zolderbalklaag die in de voor- en achtergevel van de voorbeuk zijn opgelegd. Iedere balklaag bestaat uit negen balken (tien balkvakken) en de balkoplegging hiervan is bepalend voor de indeling van het huis. Voor de indeling is de plaats van de vensters van groot belang en die wordt weer bepaald door de plaats van de balkopleggingen. Het is namelijk niet gewenst een balk boven een venster in de muur te laten rusten vanwege het grote gewicht dat dan op het kozijn komt. De balkafstand bepaalt daarom de breedte van de vensters. De voorgevel is thans echter vijf venstertraveeën breed zodat boven ieder venster toch een vloerbalk is opgelegd. Op zolder is te zien hoe dit constructief is opgelost. Achter de voorgevel, langs de borstwering, ligt een forse grenen balk van de linker- naar de rechterkopgevel waaraan de vloerbalken boven de vensters met ijzeren pennen zijn opgehangen. Het kan zijn dat deze balk is aangebracht met het vernieuwen van de voorgevel rond 1800. Als dit zo is, dan had het huis tot die tijd in de voorgevel tien smalle kloostervensters zoals Guyotplein 3 nog heeft. Echter wanneer de balk bij de oorspronkelijke opzet hoort, dan had de gevel vijf vensters zoals de vlakbij gelegen Ossenmarkt 5. Van dit pand zijn de vensteropeningen 17e-eeuws, de vensters zelf zijn in de 18e eeuw gemoderniseerd. Sommige 17e-eeuwse dwarshuizen zijn voorzien van een Vlaamse topgevel maar bouwsporen hiervan zijn in de kapconstructie niet te vinden zodat Marktstraat 19 een dergelijke top niet heeft gehad.

8. Noorddijkerweg 32, boerderij (RM)

In 2004 is door de erven van de familie Bruininga een verzoek ingediend om de kop-hals-rompboerderij Noorddijkerweg 32 aan te wijzen als rijksmonument²⁵. Dit verzoek was aanleiding om de boerderij bouwhistorisch te onderzoeken.

25. Reeds twee keer is gepoogd om dit pand aan te wijzen als rijksmonument. Beide keren heeft de eigenaar met succes tegen dit verzoek geprocedeerd.

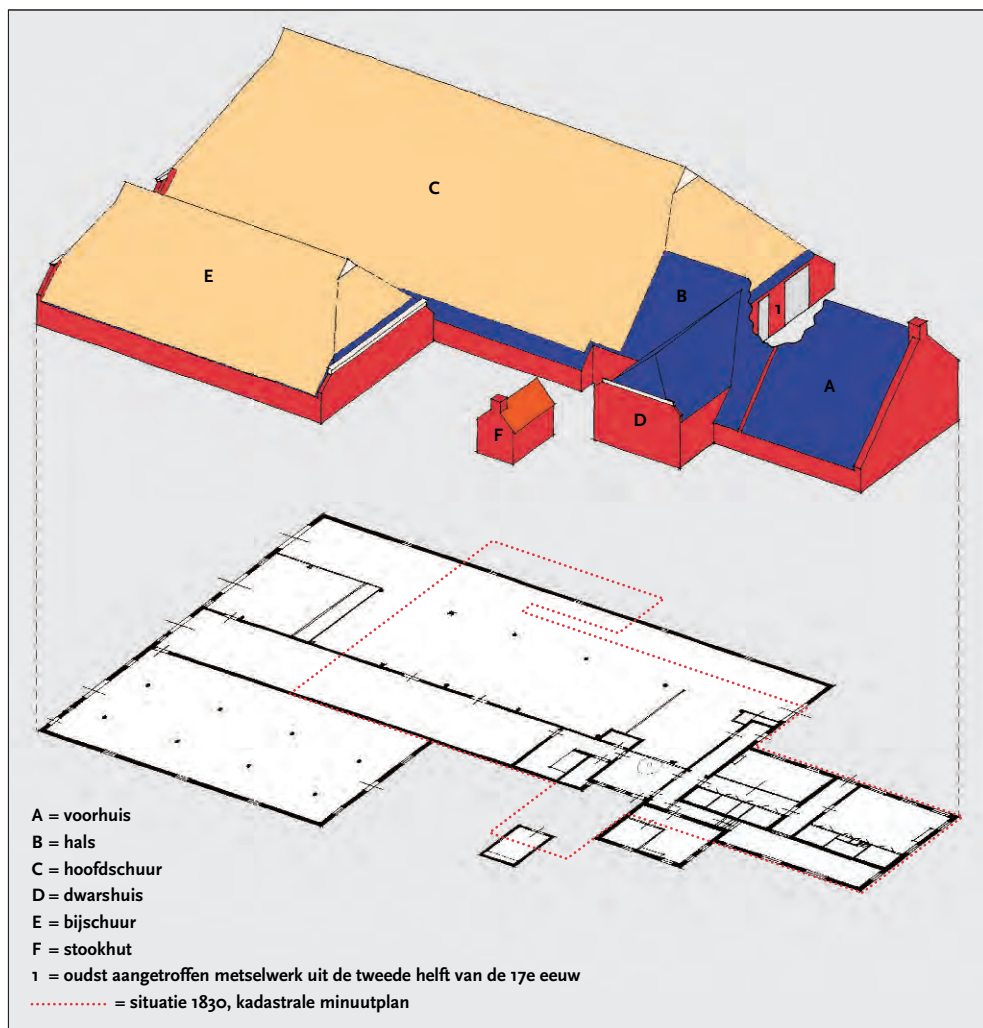
Afb. 20. Noorddijkerweg 32, de eeuwenoude boerderij, 2004. Foto: Imre van der Gaag, collectie Dienst RO/EZ.

Tijdens het onderzoek bleek welke bijzondere plaats dit ensemble inneemt binnen het boerderijenbestand van de gemeente Groningen (afb. 20 en afb. 21).

Uit de boerenplaats en de bebouwing is op te maken dat deze al eeuwenlang bewoond wordt. De oudste tekenen van bewoning dateren uit de tweede helft van de 17e eeuw. Dit zijn een linde waarvan het plantjaar geschat wordt in 1684 (daarmee de oudste boom van de gemeente Groningen) en het muurwerk van de voorgevel van de hoofdschuur²⁶. Niet alleen is de hoofdvorm van het huidige, in 1756 gebouwde, voorhuis nog volledig aanwezig, ook is de bouwgeschiedenis van de hele boerderij goed afleesbaar. Dit wordt mede veroorzaakt door het ontbreken van een grote verbouwing in de afgelopen eeuw. Over de boerderij, die al bijna tweehonderd jaar in het bezit is van de familie Bruininga, is een aantal schriftelijke bronnen bekend. Dit behelst de aankoopakte uit 1809, met daarin een beschrijving van de onroerende zaken inclusief een opsomming van de aanwezige vertrekken, en een kadastrale hulpkaart met bijbehorend veldwerk uit 1878 waarop de hoofdschuur verbreed en naar achteren verlengd is. Op het veldwerk staat de tekst “*Slechts de alleenstaande schuur is nieuw. Het overige van het gebouw is reeds sedert jaren verandert*”. In de 19e eeuw werd het kadaster ingeschakeld om bij wijzigingen de nieuwe situatie in te meten. Het vastleggen en uitwerken gebeurde veelal binnen vijf jaar. In dit geval echter niet. We vermoeden dat de hoofdschuur in 1861 vergroot is omdat dat jaartal op een schot van de paardenstal ingekerfd is. Daarnaast is bij dezelfde verbouwing aan de noordkant een kleine bijschuur geplaatst (zie afb. 21, E). Ook het gebintwerk dat bestaat uit grenen rondhout past bij een datering in het midden van de 19de eeuw. De genoemde, alleenstaande schuur is thans niet meer aanwezig.

De boerderij ligt ten noordoosten van de stad in het buurtschap Ruischerbrug, aan de weg naar Noorddijk, is oost-west gesitueerd en ligt iets verhoogd op een rechthoekige, volledig omgrachte boerenplaats aan de rand van de wijk Lewenborg. De boerenplaats kent twee opritte: rechts een oprit om (via een bruggetje) het woongedeelte te bereiken en links een oprit met aan twee kanten een boomsingel om (via een dam) aan de achterkant bij het bedrijfsgedeelte te komen. Tegenwoordig is de rechteroprit doorgetrokken naar de dam waardoor de linker geen functie meer heeft. Op de boerenplaats staan 22 monumentale Hollandse linden en negen monumentale essen.

26. Zie rapport *Overzicht particuliere monumentale bomen in aantallen in de gemeente Groningen (z.j.)* van de Gemeente Groningen.

Afb. 21. Noorddijkerweg 32, dimetrische projectie. Tekening: Marcel Verkerk.

De oudst herkenbare fase is terug te vinden in de voorgevel van de hoofdschuur en stamt gezien het baksteenformaat, de aangetroffen tienlagenmaat, de toepassing van klezortjes in de koppenlaag en het uiterlijk van het metselwerk, uit de tweede helft van de 17e eeuw (zie afb. 21, 1)²⁷. Onduidelijk is of dan al sprake is van een voorhuis en hals. De klezortjes duiden op een beëindiging van de muur, ofwel voor een hoek ofwel voor een venster. In 1861 is hier een kozijn geplaatst met naar binnen draaiende deeldeuren. Deeldeuren aan de voorkant van een boerderij op een volledig omgrachte boerenplaats treffen we weinig in de gemeente aan. Het lijkt logisch om met een volle kar met hooi via de achterkant de schuur in te rijden en met een lege kar via de voorkant eruit. Hierdoor hoeft in de schuur niet gekeerd te worden of hoeft de kar door de knechten niet teruggeduwd te worden. Echter het nadeel is dat vervolgens door de tuin rond het voorhuis gereden moet worden om weer bij de dam te komen wat een grote inbreuk maakt op de indeling en het gebruik van de tuin.

27. Baksteenformaat 26,0-27,0x13,0-13,5x5,2-5,5 cm; tienlagenmaat 66,5-67 cm.

Afb. 22. Noorddijkerweg 32, aanzicht linkerzijkant in 1974. Foto: L.M. Tangel, collectie Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.

In het verlengde van de linkerzijgevel van de hoofdschuur ligt een rechthoekig woongedeelte bestaand uit de kop (voorhuis) en de hals. Het voorhuis heeft een zadeldak tussen twee topgevels. De nok van de hals ligt iets lager. Aan de linkerkant is een uitkubbing aangebracht met daarin een kelder (afb. 22).

In de zandstenen neuten (die beschilderd zijn in een hardsteenimitatie) van de voordeur van het voorhuis is het jaartal '1756' gebeiteld. Op basis van de originele muuropeningen, het jaartal in de neuten, en het uiterlijk van het metselwerk kunnen we concluderen dat het voorhuis met huidige indeling in 1756 is opgetrokken²⁸. De indeling van het voorhuis is nog volledig intact: twee bedsteden met daartussen een servieskast en een achterliggende hangkast tegen de kelderwand, een schouw in het midden van de kamer tegen de voorgevel en twee vensters in de voorgevel en drie in de rechterzijgevel. De 19e-eeuwse houten schouw is geschilderd in een uiterst zeldzaam rood-zwart schildpadmotief. Een 18e-eeuwse paneeldeur (die overigens verplaatst is) geeft vanuit een dwarsgang toegang tot deze grote pronkkamer²⁹. In de dwarsgang liggen zwart-witte natuurstenen tegels in een repeterend blokpatroon. Bijzonder is dat vanuit de dwarsgang dwars door de hals, de bijkeuken en de koestal, waarin de koeien gescheiden worden door houten schotten, naar buiten gekeken kan worden. Bij nagenoeg de meeste kop-halsrompboerderijen treffen we de koestal achter het woongedeelte aan. Dus is het logisch dat de hoofdschuur in 1861 naar de deerkant verbreed wordt.

Aan de linkerkant van de hals is na 1830 en vóór 1878 een dwarshuis uitgebouwd. Dit dwarshuis is in de plaats gekomen van een voorganger die op de kadasterkaart van 1830 staat.

Verder is nog een kleine stookhut aanwezig, die gebouwd is op de plaats van het oude dwarshuis, met aan de binnenkant een rookkanaal over de volle breedte. Uit het bouwhistorisch boerderijonderzoek komt naar voren dat een stookhut vroeger voor verschillende doeleinden gebruikt werd, als plaats voor het koken van de was, het bereiden van varkensvoer of zelfs als zomerwoning.

28. Baksteenformaat rechterzijgevel voorhuis 26,8-27,3×12,6-13,0×5,5-6,0 cm; tienlagenmaat 64,5-65,0 cm.

29. Bij boerderijen met een vergelijkbare plattegrond (Wolddijk 95) ligt de toegang naar de voorkamer soms in het verlengde van de toegang naar de koestal.

In de verkoopakte uit 1809 wordt Jan Popkes (later Bruininga geheten) genoemd als nieuwe eigenaar. Verkocht wordt een *“kapitale boerenplaatse bestaande in een deftige behuizing daarin een kamer [= huidige voorkamer], twee keukens [1 × hals, 1 × dwarshuis], melkenkamer, karnhuis met diens karmolen [= bijkeuken] en schure met nog een kleine schuur met put en regenwaterbak alsmede een fraaije tuin (Engels gragt en vijvers)”*.

Afb. 23. Noorddijkerweg 32, molensteen in de bijkeuken. Foto: Taco Tel.

Slechts de ‘melkenkamer’ is in de huidige plattegrond niet aan te wijzen. Wellicht is hiermee de kelder in de uitkubbing bedoeld en is ‘melkenkelder’ een betere benaming. Een andere optie is dat het oudere dwarshuis opgedeeld was in twee vertrekken of dat de ‘melkenkamer’ in de schuur gesitueerd was. In de vloer van de bijkeuken ligt een molensteen met in het midden een gat waarin vermoedelijk de spil van de karmolen heeft gedraaid (afb. 23). Dat in de akte twee keukens genoemd worden, heeft te maken met de aanwezigheid van een zomer- en een winterkeuken.

Opmerkelijk is dat al in 1809 gesproken wordt van een Engelse tuin terwijl de vroegste schriftelijke verwijzing naar een *Engelsch werk* bij een boerderij volgens T. Scholtens uit 1836 dateert³⁰. In Groningen worden de eerste slingertuinen aangelegd rondom de borgen. Uit 1781 is een tuinontwerp bewaard gebleven van de Fraeylemaborg in Slochteren. Van een slingertuin zijn echter geen sporen teruggevonden. Dit waarschijnlijk als gevolg van de uitrijdeur die in 1861 in de voorgevel van de hoofdschuur geplaatst is.

9. Oude Boteringestraat 32 (GM)

Aan de westkant van de Oude Boteringestraat is het tweelaags pand met souterrain gesitueerd, voorzien van zadeldak met wolfseind met de nok haaks op de straat. De voorgevel is drie venstertraveeën breed en afgesloten met een kroon-

30. Scholtens 2004, 64-71.

lijst. Tijdens onderhoudswerkzaamheden aan de afwerklaag van de voorgevel kwam oud muurwerk in het zicht.

Uit de waarneming blijkt dat de gevel, in ieder geval tot de bovenkant van de vensters van de eerste verdieping, in één bouwfase is opgetrokken. Op basis van het gevonden metselwerk stamt dit uit de 14e of 15e eeuw³¹.

Afb. 24. Oude Boteringestraat 32, voorgevel met daarop de zandstenen band tussen de vensters. Foto: Marcel Verkerk.

Tussen de onderdorpels van de verdiepingsvensters kwam een zandstenen band uit één stuk van 12 cm dikte in het zicht (afb. 24). Dit lijkt een latere invulling, geleid op de afwijkende steendikte net onder de band. Vermoedelijk hebben we hier te maken hebben met een verfraaiing van de gevel uit de 16e of de 17e eeuw³².

In de 18e eeuw zijn de huidige forse vensters geplaatst, voorzien van houten toognagels en een kwartholle profilering. Duidelijk is te zien dat men het patroon van stootvoegen naderhand anders ingevuld heeft. Naast de witte zien we roodgekleurde stootvoegen. Blijkbaar voldeed het patroon van stootvoegen niet of vond men het werk te rommelig.

10. Oude Boteringestraat 50 en 52 (RM)

Deze twee panden zijn in 2003 en 2004 verbouwd ten behoeve van de faculteit Wijsbegeerte van de Rijksuniversiteit Groningen waarbij in de tuin forse nieuwbouw is gerealiseerd. Beide panden zijn erg oud: nr. 52 dateert vermoedelijk uit circa 1300 en nr. 50 uit tenminste de 16e eeuw³³. Door de verbouwwerkzaamheden kwamen tijdelijk balklagen, stucplafonds en muren in het zicht waardoor de bouwgeschiedenis van met name nr. 50 kan worden aangevuld. De zijmuur van het voorhuis van nr. 50 is anderhalf steens dik (49 cm) en de

-
31. Baksteenformaat 25-30,5x8-9 cm, waarbij geen breedte van de steen gemeten is; tienlagenmaat 92,5 cm onder de natuurstenen band en 97 cm daarboven. Strekken konden alleen tussen de middelste vensters van de begane grond en de eerste verdieping gemeten worden.
32. Ook bij andere panden als Oude Boteringestraat 36-38 (de voormalige rechtbank) lijken natuurstenen banden later te zijn aangebracht; Tel 2002.
33. Bastmeijer e.a. 2002, 45.

achtergevel twee steens (64 cm) en gemetseld van forse bakstenen³⁴. Op grond van dit formaat kan de datering worden aangescherpt en wordt de bouw van dit pand in de 15e eeuw vermoed. Van het voorhuis was nagenoeg de gehele verdiepingsbalklaag in het zicht met tal van bouwsporen. Deze balklaag bestaat uit twaalf balken die oorspronkelijk allemaal waren gelegd op vroeg-17e-eeuwse sleutelstukken³⁵. Deze zijn fraai gevormd met in de aanzet een kraalprofiel voorzien van een neuslijstje en aan de voorkant een haakvormige krul. Bijzonder is dat de haakvorm niet over de volle breedte van het sleutelstuk hol is maar slechts ongeveer 5 cm vanaf de zijkanen. Men vond het kennelijk niet nodig de rest uit te boren omdat dit vanaf de grond toch niet zichtbaar is (afb. 25). Waarschijnlijk is de balklaag in de 17e eeuw een stuk lager gelegd aangezien in de zuidgevel (in Oude Boteringestraat 48) een dichtgemetseld venster werd teruggevonden met daarin een muuranker van de verdiepingsbalklaag. De begane grond zal aanvankelijk hoger geweest zijn zoals bij meer middeleeuwse huizen het geval is en bestond de verdieping uit een lage pakhuisachtige bouwlaag.

In Oude Boteringestraat 52 zijn slechts enkele werkzaamheden uitgevoerd waardoor weinig aanvullend bouwhistorisch onderzoek heeft plaatsgevonden. Wel was het mogelijk om uitgebreid boven de verlaagde plafonds van de begane grond te kijken. Verrassend daarbij was de ontdekking van twee rijk vormgegeven laat-19e-eeuwse stucplafonds met hun originele kleurige afwerking (afb. 26).

Afb. 25. Oude Boteringestraat 50, een sleutelstuk waarvan de krul niet volledig is uitgeboord.

Foto: Henk Wierds, collectie Dienst RO/EZ.

Afb. 26. Oude Boteringestraat 52, detail van een middenornament van een 19e-eeuws plafond. Foto: Taco Tel.

34. Baksteenformaat 29,0-31,0x14,0-15,0x8,0-8,5 cm; tienlagenmaat 87,0-89,5 cm.

35. Van der Hoeve 1998.

Afb. 27. Oude Boteringestraat 74,
schouw balk met consoles
van zandsteen.
Foto: Taco Tel.

11. Oude Boteringestraat 74 (RM)

Dit bekende gebouw met de naam Auberge Corps de Garde is in 1634 gebouwd naar het ontwerp van stadsbouwmeester Johan Isbrants en staat duidelijk afgebeeld op de kaart van Haubois uit circa 1643. Daarop is te zien dat het gebouw aan de korte zijden was voorzien van topgevels met daartussen een zadeldak. Tijdens een bouwhistorisch onderzoek naar aanleiding van een voornemen tot verbouw werd de kapconstructie uit 1634 nader onderzocht. Het betreft een grenenhouten sporenkap die wordt ondersteund door vijf grenenhouten schaargebinten met flieringen en windverbanden. De gebinten zijn (voor zover dit zichtbaar was) voorzien van gehakte merken en de sporenparen van gezaagde merken waarvan de nummering niet op volgorde is, een gebruikelijke gang van zaken in de 17e eeuw. In de 18e eeuw werden de topgevels vervangen door eind-schilden waarvoor ook de kap moest worden vermaakt. Tegen de oostmuur op de eerste verdieping is een schoorsteenmantel te vinden met een zandstenen schouw balk welke wordt ondersteund door twee zandstenen consoles met op de zijvlakken zogenaamd beslagwerk (afb. 27). Dit is een motief dat in de Renaissance vaak werd toegepast en veel voorkomt in de voorbeeldboeken van Hans Vredeman de Vries.

12. Zijlvesterveg 6 (BBP)

Eind 2003 is een sloopaanvraag ingediend voor deze kop-hals-rompboerderij om daar een nieuwe woonboerderij met appartementen voor terug te plaatsen (afb. 28). Tijdens ons bezoek bleek dat de eind-18e-eeuwse gebinten in de hoofdschuur bouwhistorisch zeer waardevol zijn. Na een korte uitleg over het bouwjaar van de boerderij wordt uitgelegd waarom deze constructie zo waardevol is.

De constructie van de hoofdschuur is in 1794 volledig nieuw gebouwd zonder hergebruikte onderdelen en is sindsdien onveranderd gebleven. Ook gedeelten van de achtergevel dateren nog uit de bouwtijd³⁶. Zo is in de achtergevel een segmentboogvormige doorgang gemetseld als toegang naar de koestal. Hierin is een sluitsteen verwerkt met daarop de tekst 'KKB 1794'. Zekerheid over het bouwjaar 1794 en de bijbehorende initialen kregen we via de heer Kat van de

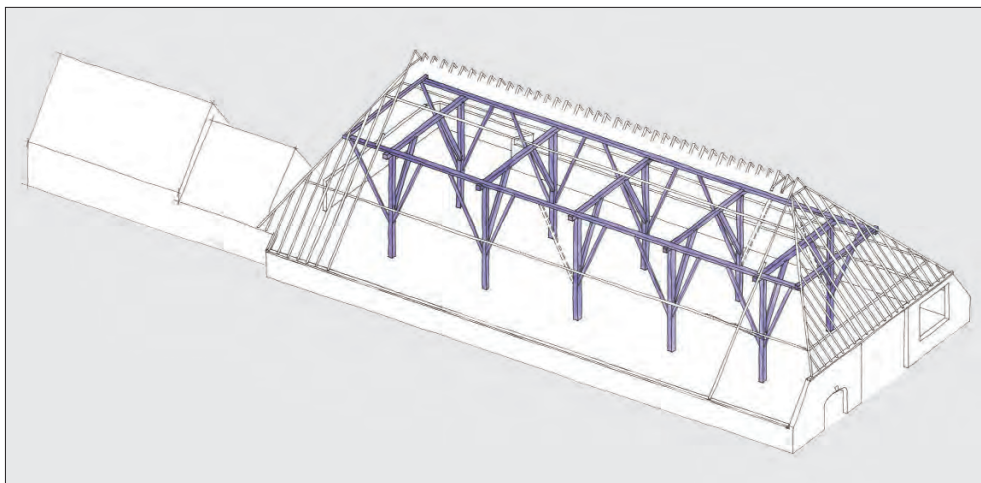
36. Gedeelten van de achtergevel zijn in kruisverband opgemetseld met baksteenformaat 25,5-27x12,5-13x5,5 cm en een tienlagenmaat van 65-66 cm.

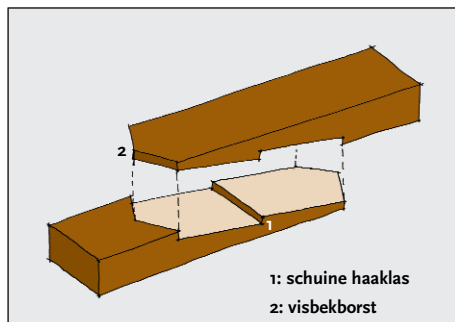
Afb. 28. Zijlvesterweg 6, overzicht tijdens de afbraak. Foto: Taco Tel.

Historische Vereniging Hoogkerk die reeds dertig jaar onderzoek doet naar voormalige kloosterlanderijen in de voormalige gemeente Hoogkerk. De heer Kat meldde: “... na het overlijden van Lucas Rickers Iwema, in 1794, worden de landerijen van Zijlvesterweg 8 (Gravenburg) in twee gelijke delen gesplitst. Op Gravenburg komt de moeder Koopke Klaassen Bolt met de zoon Klaas Lucas terwijl op de zuidelijke plaats een andere zoon, Abel Lucas, komt. Opmerkelijk is dat beide zoons trouwden op 6 juli 1794 en dat in beide huwelijkscontracten de bepaling opgenomen werd, dat de vaste goederen buiten de gemeenschap vallen en terugkeren naar dié zijde, van waar zij zijn gekomen. Aangezien Abel Lucas overlijdt vóórdat zijn zoontje in 1795 gedoopt wordt, komt de boerderij weer in bezit van Koopke Klaassen Bolt”.

De plattegrond van de boerderij is na 1794 in hoofdvorm ongewijzigd gebleven. Wel is de hele indeling van de boerderij aan het eind van de 20e eeuw volledig gewijzigd. Het voorhuis en de hals bestaan uit één kamer terwijl in het voorste gedeelte van de hoofdschuur (ook wel bovenin de schuur genoemd) een aantal kamers zijn gemaakt. De rest van de hoofdschuur is één ruimte. Hierdoor kregen we goed zicht op het fraaie gebintwerk dat zeer symmetrisch gemaakt is.

Afb. 29. Zijlvesterweg 6, dimetrische projectie. Tekening: Marcel Verkerk.

Afb. 31. Zijlvestergeweg 6, schuine haaklas met visbekborsten. Tekening: Marcel Verkerk.

Afb. 30. Zijlvestergeweg 6, op de foto is goed te zien wat bedoeld wordt met gedisseld hout. Dit zijn de inkepingen in het hout om het vlak te krijgen.
Foto: Taco Tel.

De constructie is opgebouwd uit vijf dekbalkgebinten die achter elkaar geplaatst zijn (afb. 29). Een gebintkoppelplaat (in het Gronings *plaat*) ligt op het uiteinde van de dekbalken en steekt voorbij het eerste en het laatste gebint. Het voor- en achterdakvlak wordt opgevangen door een zogenaamde dwarsplaat (in delen van Groningen ook wel 'kattebalk' geheten). Hierdoor wordt de lengte van de schuur groter. Alle onderdelen zijn gemaakt van grenenhout en op dezelfde manier afgewerkt: gedisselde staanders (in het Gronings *zoel*) en dekbalken, gezaagde korbelen ($28 \times 18,5$ cm) en platen en gekantrechte rondhouten windschooren (afb. 30). De staanders (27×24 cm) en de dekbalken (26×27 cm) hebben op elkaar afgestemde afmetingen en alle gebinten zijn met pengatverbindingen en twee houten toognagels in elkaar gezet. Hierbij zijn de korbelen niet midden tussen de staanders geplaatst maar gelijk liggend met de achterkant. De *plaat* heeft een afmeting van $13 \times 29,5$ cm en is iets ingelaten in de dekbalken en, zoals in de 18e en 19e eeuw gebruikelijk is, met een zwaluwstaartverbinding verbonden aan de dekbalk. Door het toepassen van deze verbinding kan de constructie niet meer verschuiven. Een ijzeren pen steekt dwars door de *plaat* en de dekbalk en heeft aan de onderkant een ijzeren wig. Dit zorgt ervoor dat deze verbinding ook tijdens een zware storm stand houdt. De *plaat* bestaat uit drie stukken die door middel van een schuine haaklas met visbekborsten met elkaar verbonden zijn (afb. 31). Ook liggen de lassen links en rechts op dezelfde plaats. Deze zeer effectieve, en moeilijk te maken verbinding is binnen de gemeente Groningen nog niet eerder aangetroffen. Voor de stabiliteit in de langsrichting is een lange windschoor aangebracht. Deze is aan de bovenkant in de *plaat* gepend en met één houten toognagel vastgezet en aan de onderkant tegen de staander gespijkerd. De onderkant van de windschoor ligt vrij laag op ongeveer 2,30 m vanaf de grond (zie afb. 29). Dit komen we voornamelijk tegen bij 17e en 18e-eeuwse boerderijen.

Uit dit alles blijkt hoeveel vakmanschap de timmerman had en welke kwaliteit de toenmalige eigenaresse verlangde. Ze heeft iets statigs en degelijks neergezet. Door de sloop van deze boerderij zijn belangrijke cultuurhistorische waarden verloren gegaan.

Overige onderzoeken

13. **Damsterdiep 215, Van Houtenhuis** (BBP). Dit gebouwencomplex uit de 19e en vroeg 20e eeuw is uitgebreid onderzocht³⁷.
14. **Gedempte Zuiderdiep 2** (GM). Dit hoekpand uit de 17e eeuw werd verbouwd waardoor zichtbaar was dat het interieur weinig oude bouwsubstantie meer bevat; ook de kap is nieuw.
15. **Groningerweg 124** (geen status). Deze laat-19e-eeuwse boerderij heeft een fraaie met riet gedekte schuur gedragen door originele gebinten; het voorhuis is sterk verbouwd.
16. **Grote Markt 36** (RM). Tijdens herstel van een plafond onder de verdiepingsbalklaag van het 13e-eeuwse voorhuis bleek dat boven het huidige plafond nog een tweede plafond van hout te zijn. Op dit plafond ligt tussen de zware vloerbalken een dik pakket turf dat destijds als isolatie is aangebracht.
17. **Herestraat 12** (BBP). Tal van bouwsporen kwam bij een verbouwing van de winkelruimte in het zicht; de indruk ontstaat dat het huis in eerste aanleg uit de 17e eeuw dateert.
18. **Hoge der A 12** (RM). Dit middeleeuwse huis is in de 19e eeuw en het begin van de 20e eeuw sterk verbouwd; de rijk versierde voorgevel dateert uit omstreeks 1870.
19. **Hoge der A 17** (RM). Tijdens de verbouwing is onderzoek gedaan naar de bouwgeschiedenis die al omstreeks 1300 begon.
20. **Kleine Butjesstraat 1-3** (GM). Van deze twee pakhuizen is het rechterpand het meest authentiek en dateert uit de 17e eeuw, evenals de kapconstructie.
21. **Lopende Diep 6** (RM). De westelijke zijgevel van dit huis, waarvan het muurwerk waarschijnlijk uit de 17e eeuw dateert, kon nader worden bekeken omdat het buurpand werd onderzocht.
22. **Lopende Diep 8** (RM). Het pand is wellicht gebouwd in de tweede helft van de 17e eeuw waarvan op de verdieping een grenenhouten balklaag tijdelijk in het zicht was.
23. **Ossenmarkt 5** (RM). Het baksteenformaat van de oostelijke zijgevel van het achterhuis is gemeten.
24. **Oude Boteringestraat 19** (GM). Dit voormalige kantoor van de Gemeentebelastingen uit 1913 is in neogotische stijl gebouwd; het voorhuis heeft een opvallend ondiepe plattegrond zoals dat bij middeleeuwse steenhuisen ook voorkomt.
25. **Oude Kijk in 't Jatstraat 64** (BBP). Tijdens de verbouwing van dit pand bleek dat de zijmuren en balklaag uit de 17e eeuw dateren.
26. **Peizerweg 160** (BBP). Deze karakteristieke boerderij met een voorhuis uit de 19e en een schuur uit de eerste helft van de 20e eeuw is voorafgaand aan de sloop gedocumenteerd.

37. Overbeek 2004.

27. **Poelestraat 8 (RM)**. Dit pand is enkele malen onderzocht en daarvan is een rapport geschreven in verband met een mogelijke verbouwing.
28. **Poelestraat 25/Peperstraat 2 (GM)**. Uit een bouwhistorische verkenning bleek het voorhuis uit de 16e eeuw en het achterhuis uit de 17e eeuw te dateren; de kelder van het achterhuis heeft een fraai tongewelf.
29. **St. Walburgstraat Pictura (RM)**. In verband met kleurherstel van de herenkamer is onderzoek gedaan; er zijn zowel rococo- als neorococo-elementen te vinden.
30. **Steentilstraat 10 (RM)**. Het vrij ondiepe, maar tweebeukige, pand is in meerdere fasen opgehoogd waarbij later de vloerniveaus zijn gewijzigd.
31. **Trompkade 8 (RM)**. Dit forse graanpakhuis uit 1904 heeft houten balklagen met vloeren die in het midden worden ondersteund door onderslagbalken waaronder standvinken staan.
32. **Turfstorenstraat 12 (BBP)**. Het pand heeft een voor- en achterhuis dat in eerste aanleg wellicht uit de 15e of 16e eeuw dateert (in 1901 verbouwd naar ontwerp van A.Th. van Elmpt).
33. **Vishoek 2 (BBP)**. In dit pakhuis, dat vermoedelijk uit omstreeks 1700 dateert, is enig onderzoek gedaan in verband met een bouwaanvraag.
34. **Vismarkt 52, Huize Maas (RM)**. Dit grote gebouw bestond aanvankelijk uit een 18e-eeuwse tuinkoepel met tuinmuur aan de Vismarkt; de driezijdige gevel herinnert nog aan deze situatie. In de 19e en 20e eeuw is het aanzienlijk vergroot zodat van de tuin niets meer rest.
35. **Zwanestraat 33, Universiteitsmuseum (BBP)**. Tijdens de verbouwing is de voormalige universiteitsbibliotheek (gebouwd in 1919 door architect J.A. Vrijman) gefotografeerd zodat een beschrijving kan worden gemaakt.

Literatuur

- Bastmeijer, A., T. Tel en H. Wierts, 'Jaarverslag bouwhistorie in 2001' in: *Hervonden Stad* 7 (2002), 29-54.
- Haslinghuis, E.J. en H. Janse, *Bouwkundige termen*. Leiden, 2001.
- Hoeve, J. van der, 'Sleutelstukken' in: *Hervonden Stad* 3 (1998), 41-50.
- Hoeve, J. van der en R. van Loenen, 'Oude Ebbingestraat 78/80, 'alwaer de gouden schaele uithangt'', in: *Hervonden Stad* 3 (1998), 61-72.
- Hoeve, J. van der, *Bouwhistorische verkenning Vismarkt 38*. Groningen, 2005.
- Holk, A.F.L. van, *Resultaten dendrochronologisch onderzoek Folkingestraat 53*. Groningen, z.j.
- Kat, W.W., *Voormalige kloosterlanderijen in Hoogkerk, Leegkerk en Dorkwerd*. Hoogkerk, 1985.
- Kortekaas, G.L.G.A. en K. Helfrich, 'Jaarverslag archeologie in 2003' in: *Hervonden Stad* 9 (2004), 25-27.
- Leiss, J., 'Die Blütezeit des Tapetenhanddrucks von 1790-1830' in: *Tapeten. Ihre Geschichte bis zur Gegenwart* (band I). Keulen/Braunschweig, 1970, 295-378.
- Overbeek, R., "'... en komen de schepen traag opzetten ...' Het Van Houtenhuis: de geschiedenis van een huis, een houthandel en haar bijzondere bewoners' in: *Hervonden Stad* 9 (2004), 101-112.
- Pluis, J., *De Nederlandse Tegel decors en benamingen 1570-1930*. Leiden, 1998.
- Pressler GmbH Planung und Bauaufsorgung, *Brugstraat 5* (dendrochronologisch onderzoeksrapport 11-7). Recklinghausen (Duitsland), 2005.
- RING, *Intern rapportnummer 2004088* (27-10). Amersfoort, 2004.
- Reinstra A., *Herestraat 40, een bouwhistorisch onderzoek*. 's-Hertogenbosch, 1994.
- Scholtens, T., *Het Boerenerf in Groningen 1800-2000*. Assen, 2004.
- Schuitema Meijer, A.T., *Groningen in prent*. Zaltbommel, 1974.
- Stichting Historisch Boerderij Onderzoek, *Historische boerderijen in Nederland, een onderbouwde raming van het resterende bestand aan historische boerderijcomplexen gebouwd voor 1940*. Arnhem, 2001.
- Tel, T.M., *Bouwhistorische waarneming Oude Boteringestraat 36-38*. Groningen, 2002.
- Veen, W.K. van der, 'Egbert Haubois en zijn plattegrond van Groningen' in: Boiten, L. e.a. (red.), *De kaart van Egbert Haubois. Spiegel van wens en werkelijkheid*. Alphen aan den Rijn, 1983, 11-15.